

Anthony Marra

DE TSAAR VAN
LIEFDE EN TECHNO

verhalen

Vertaald door Hien Montijn

2016 DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM | ANTWERPEN

Voor Janet, Lindsay en Rachel

Het is een secundair werk

Pjotr Zacharov-Tsjetjenets,
over zijn schilderij uit 1843,
Lege weide in de namiddag

KANT A

DE PANTER

Leningrad, 1937

Ik ben kunstenaar in de eerste plaats, censor in de tweede.

Hieraan moest ik mezelf twee jaar geleden herinneren, toen ik naar de flat op de derde verdieping van een blok communale woningen klom, waar mijn weduwe geworden schoonzuster en haar vier jaar oude zoon woonden. Ze deed de deur open en keek enigszins bedenkelijk verrast. Ze verwachtte me niet. We hadden elkaar nooit ontmoet.

‘Ik ben Roman Osipovitsj Markin,’ zei ik. ‘De broer van uw echtgenoot.’

Ze knikte en streek met haar hand langs de versleten plooi van een grijze rok terwijl ze een stap opzij deed om me binnen te laten. Als het noemen van Vaska haar had geschokt, dan wist ze dat goed te verbergen. Ze droeg een beige bloes met roodbruine knopen. De door de kam getrokken strepen in haar vochtige donkere haar leken getekend met een houtskoolpotlood.

Onderuitgezakt midden op de doorhangende bank zat een jongen. Mijn neefje, veronderstelde ik. Voor zijn eigen bestwil hoopte ik maar dat hij op zijn moeder leek.

‘Ik weet niet wat mijn broer jullie heeft verteld,’ begon ik, ‘maar ik werk op het ministerie van Actie en Propaganda. Zijn jullie bekend met die instantie?’

‘Nee,’ zei de jongen. Het arme kind had het voorhoofd

van zijn vader. Zijn toekomst lag onder een hoed.

Tegen zijn moeder: ‘Uw echtgenoot heeft echt niet over mij gesproken?’

‘Hij heeft het wel over een broer gehad die in Pavlovsk een soort dorpsgek was,’ zei ze; haar stem klonk een tikkeltje opgewekter. ‘Maar hij vertelde er niet bij dat u kalend was.’

‘Dat valt best mee,’ zei ik.

‘Misschien kunt u vertellen wat het doel van uw bezoek is?’

‘Ik zie dagelijks foto’s van verraders, obstructionisten, saboteurs, contrarevolutionairen, vijanden van het volk. In de afgelopen tien jaar waren dat er maar een paar per dag. Maar de laatste paar maanden is het dagelijkse aantal toegenomen. Vroeger ontving ik maandelijks een dunne map. Nu is het er elke morgen één. Binnenkort zal het een doos zijn. En dan dozen.’

‘U bent vast niet alleen maar gekomen om te beschrijven hoe het op er uw kantoor aan toegaat?’

‘Ik ben hier om mijn broer een laatste dienst te bewijzen.’

‘En die is?’ vroeg ze.

Mijn ruggengraat kromp ineen. Mijn handen voelden te groot aan voor mijn zakken. Hardop uitgesproken is het echt iets verschrikkelijks. ‘Om er zeker van te zijn dat zijn lot geen familiekenmerk wordt.’

Op mijn verzoek verzamelde ze alle foto’s van Vaska die ze bezat. Negen in totaal. Een huwelijksportret. Een dag op het land. Eén genomen op de dag dat ze naar de stad verhuisden, hun eerste daad als inwoners van Leningrad. Eén van Vaska als jongen. Ze ging op de bank zitten en liet ze stuk voor stuk voor een laatste maal aan haar zoon zien, voordat ze ze naar de slaapkamer bracht.

Ze legde ze uit op het bureau. Haar slaapkamer was voor-

namelijk kale vloer. Het bed was breed genoeg voor drie, de deken netjes getrokken over een stapel slappe kussens. Waarschijnlijk deelde ze het nu slechts met haar zoon.

Ik schoof een eenroebelmuntstuk over het bureau, de hamer-en-sikkelzijde naar boven.

‘Wat moet ik hiermee?’

Ik knikte met mijn hoofd naar de foto’s. ‘U weet wat u te doen staat.’

Ze schudde haar hoofd en met een veeg van haar onderarm waarmee een kleine plejade van stofdeeltjes in omloop werd gebracht, zwiepte ze de munt op de grond.

Hield ze misschien nog steeds van mijn broer? Moeilijk te geloven. Hij was door een onpartijdige en rechtvaardige rechtbank schuldig bevonden aan religieus radicalisme. Hij had het enige vonnis gekregen dat paste bij een gek die anderen vergiftigde met het waanidee dat de hemel op ons wacht. Alleen hier op aarde is het paradijs mogelijk, en dan alleen maar als wij het bewerkstelligen. Men hoeft de blinde toewijding van deze vrouw aan een man die zichzelf liefde onwaardig heeft betoond niet te benijden. Men hoort dat niet te benijden.

Ze bedekte de foto’s met haar handen, spreidde haar ellebogen wijduit om de beelden met haar brede rug af te scherpen, een instinctief gebaar dat deed denken aan een uitgehongerd wezen dat haar laatste kruimels beschermt, en dat is wellicht waar: de maag is niet het enige vitale orgaan dat honger heeft.

‘Laat ons,’ zei ze; haar stem klonk haperend. Ze staaarde naar de rug van haar handen. ‘Laat ons met rust.’

Ik had me kunnen omkeren, de kamer kunnen uit lopen, de zaak als afgedaan beschouwen. Ik had al meer gedaan dan vereist was. Maar iets hield mijn voeten aan de vloer genageld. Het begrip familie werd weliswaar even snel ver-

leden tijd als paard-en-wagen verleden tijd werd, maar ik had zelf geen vrouw en kinderen en ik wilde dat iemand met hetzelfde bloed als ik in leven zou blijven om het paradijs te zien dat we onszelf hebben opgedragen om tot stand te brengen. Ik wilde dat dat jochie daar op de bank zou opgroeien tot een actieve bouwer van het communisme, dat hij als hij een dikke, gelukkige oude man op zijn leven zou terugkijken in de wetenschap dat de volmaakte maatschappij die hem omringt de dood van zijn vader rechtvaardigt en dan dankbaar zal zijn voor de les die zijn oom hem heeft geleerd die hij heel lang geleden op een koude winterochtend kort heeft ontmoet.

Het is dwaas. Ik weet het.

Ik greep haar pols en drukte de munt tussen haar vingers.

‘Ik ben hier niet om jullie pijn te doen,’ zei ik. ‘Ik ben hier om ervoor te zorgen dat jullie geen pijn wordt gedaan. Uw echtgenoot was een vijand van het volk. Wat denkt u dat er gaat gebeuren als de mannen van de NKVD de flat doorzoeken en al deze foto’s vinden? Moet ik nog meer zeggen?’

Dat wat zich aan emotie had blootgegeven, kroop weer terug in zijn schulp. Toen ik de munt losliet, hield zij hem vast. Voor die munt had ze een vleespasteitje kunnen kopen, een tekenblok, iets lekkers, een stuk zeep; in de hand van iemand anders had hij het lichtpunt op een donkere dag kunnen worden, maar munten kunnen hun lot niet kiezen.

‘Waarom kunt u het niet doen? U bent de kunstenaar. Dit is uw werk.’

Ik keek op mijn horloge. ‘Mijn werk begint pas over een uur.’

Toen ik de munt langzaam over het fotopapier hoorde

krassen, draaide ik me om. In de woonkamer tuurde de jongen kalm naar de dunne groeven in zijn handpalmen.

Het was griezelig hoeveel hij op zijn vader leek. Een neus die nog te groot was; een slordige zwarte haardos, waarvan elke haar een andere kant uit wees; lippen getuit tot een klein knoopje. Ik zou acht geweest zijn toen Vaska zo oud was als hij. 's Zomers zwierven we overdag door de bossen en over de velden en 's nachts tikten we gecodeerde boodschappen tegen de muur tussen onze kamers; we hadden ieder een eigen kamer. Ik liet hem het hele jaar door bij elke lichtval en op elk uur van de dag poseren, zodat ik hem kon uittekenen, zijn uitdrukking in houtskool op papier kon vastleggen. Zonder Vaska zou ik nooit kunstenaar zijn geworden. Zijn gezicht was mijn lesmateriaal.

'Kun je praten?' vroeg ik.

Hij knikte.

'Voor de goede verstaander, begrijp ik. Zeg eens hoe je heet.'

'Vladimir.'

Ik greep zijn schouder en hij kromp ineem, verbaasd door het onverwachte gebaar van genegenheid. Hij had dezelfde voornaam als Lenin – een goed voorteken.

'Ik wil weten of je iets voor me kunt doen,' zei ik. 'Wil je dat proberen?'

Hij knikte.

'Kijk me recht in de ogen,' droeg ik hem op en ik bewoog in een flits mijn vingers langs zijn oor. 'Hoeveel vingers steek ik omhoog?'

Hij stak er vier op.

'Heel goed. Je hebt scherpe ogen. Je wordt later misschien wel scherpshutter of bewaker. Ik ga je nu het verhaal van de tsaar en het schilderij vertellen. Ken je dat?'

De krassende munt in de slaapkamer had de wind kun-

nen zijn die de bladeren doet ritselen; we hadden ver hiervandaan kunnen zijn, naast een datsja, in een open veld met de zon die boven onze hoofden brandde.

‘Nee, ik denk niet dat je het al kent,’ zei ik. ‘Het begint met een jongeman die een slechte tsaar ten val brengt en zelf de nieuwe tsaar wordt. Hij belooft zijn onderdanen dat hun problemen zullen verdwijnen als zij hem gehoorzamen. “Hoe zal dit nieuwe rijk eruitzien?” vragen zijn onderdanen. De tsaar denkt daarover na en geeft dan zijn hofschilders de opdracht op een schilderij uit te beelden hoe zijn rijk eruit zal zien.

Aanvankelijk is het schilderij slechts enkele passen breed, dan enkele tientallen en dan honderden passen. Algauw beslaat het schilderij vele kilometers. Wat een groot schilderij, hè? Om het goed te laten lukken zijn grondstoffen onontbeerlijk. Het vlas voor de kleding van de onderdanen wordt opgeëist voor het doek. Het hout voor de bouw van huizen wordt opgeëist voor het spieraam.

Wanneer de onderdanen het koud hebben, geeft de tsaar hun te verstaan dat ze naar het schilderij moeten kijken, naar de prachtige jassen van bont die ze spoedig zullen dragen. Als ze in de openlucht slapen, moeten ze, zegt hij, naar de prachtige huizen op het schilderij kijken waarin ze weldra zullen wonen.

De onderdanen gehoorzamen de tsaar. Ze weten dat als ze hun ogen van het schilderij afwenden en kijken wat er om hen heen gebeurt, de tsaar hen met één knip van zijn vingers zal laten verdwijnen. Al snel zijn alle onderdanen ter plekke verward, niet in staat zich te bewegen, net zoals hun beeltenissen op het schilderij.’

De jongen keek verveeld voor zich uit. Kennelijk was hij gewend aan verhalen van hoog gehalte. Censoren besteden minder aandacht aan literatuur voor kinderen dan aan lite-

ratuur voor volwassenen, en daarom nemen de beste schrijvers hun toevlucht tot de eerste categorie.

‘Hoeveel vingers steek ik op?’ vroeg ik.

Hij stak er drie op.

Ik bewoog mijn hand dichterbij zijn gezichtsveld. ‘En hoeveel nu?’

Hij stak één vinger op.

‘En nu?’

Hij wilde zijn hoofd omdraaien, maar ik was hem voor: ‘Kijk recht voor je uit. Jij kunt je hoofd niet omdraaien zoals de mensen op een schilderij ook hun hoofd niet kunnen omdraaien om te zien wie er achter hen staat.’

‘Ik kan niet zien hoeveel vingers,’ zei hij. ‘Uw hand is te ver naar achteren.’

‘Juist,’ zei ik. ‘En dat is waar je vader is. Hij staat daar, geschilderd op de achtergrond, achter jouw hoofd waar je hem niet kunt zien. Hij is daar, maar jij kunt je nooit omdraaien om te kijken.’

De krassende munt was al enige tijd verstomd. Toen ik opkeek, stond de moeder van de jongen in de deuropening van de slaapkamer. Ik volgde haar naar binnen. De foto’s lagen netjes op een rij. Van elke foto was een enkel gezicht met zoveel kracht uitgekrast dat de donkere houtnerf van het bureau door het gat zichtbaar was. Het deed pijn aan mijn ogen. Ik sloot ze.

‘Maak elk jaar foto’s van uw zoon,’ gaf ik haar als raad. ‘Als u gearresteerd wordt, zullen ze hem in een staatsweeshuis god mag weten waar plaatsen. Met een recente foto maakt u meer kans om hem te vinden.’

Ik was al bij de deur, toen ze mijn pols greep en me omdraaide.

‘U bent nog niet klaar,’ zei ze. ‘U bent mijn echtgenoot meer verschuldigd.’

‘Dit is het beste wat ik kan doen.’

Haar hand was om mijn nek. De jongen zat gewoon daar, aan de andere kant van de kamer, en keek toe met donkere nietszeggende ogen. Wat dacht hij van mij? Je blijft de held van je eigen verhaal ook al word je de schurk in dat van een ander. De boezem van zijn moeder drukte tegen mijn onderarm.

‘U zit in de partij,’ drong ze aan. ‘U moet iets doen. Breng ons ergens anders heen.’

‘Ik corrigeer afbeeldingen. Meer niet.’

‘Maar zeg me dan wat we nog meer kunnen doen? Eenmaal in een weeshuis geplaatste kinderen vind je nooit meer terug.’

Er trok een roze waas voor haar ogen en haar handen sloten zich om mijn wangen, haar middelvingers haakten zich achter mijn oorlellen. De indringende, compacte hitte van haar adem tegen mijn gezicht was iets vreemds voor me. Ik kon me niet herinneren wanneer ik voor het laatst iemands adem op me had gevoeld, noch de laatste keer dat iemand me nodig had gehad.

‘Bewijs uw loyaliteit,’ zei ik kalm. ‘Dat kan werken. Voor mij heeft het gewerkt.’

Ze keek naar de jongen en pakte vervolgens mijn hand. Voor hem langs nam ze me mee naar de slaapkamer, naar het bed dat nog altijd breed genoeg voor twee was. Ik wilde alleen maar naar buiten, me van deze mensen afmaken. Maar evengoed was het een opluchting te weten dat ze de broer van haar dode echtgenoot mee zou nemen naar de slaapkamer, een opluchting te beseffen dat de jongen de dikke, gelukkige oude man zou kunnen worden, omdat zijn moeder, in tegenstelling tot zijn vader, begreep dat wij niet dankzij God noch de zwaartekracht maar dankzij de genade van de staat op aarde kunnen blijven.

Ik trok mijn hand los uit de hare. Ze draaide zich om, onzeker. Ik boog me naar haar toe, zodat de jongen het niet kon horen.

‘Door verraad bewijst u uw loyaliteit.’ De woorden gingen niet verder dan de pinklengte van mijn lippen naar haar oor. ‘Geef iemand aan die u na staat. Ik weet dat dat werkt.’

Sinds die ochtend zijn twee jaar voorbijgegaan. Een maand geleden vorderde het ministerie mijn kleine werkkamer. Een kwaadaardig gevoel van humor kon tenminste nog dienen als vulsel voor de leegte tussen de oren van mijn meerdere. Hij had me opgedragen onze onontbeerlijke werkzaamheden ondergronds voort te zetten. Meerdere tientallen meters onder de grond.

Ik neem afscheid van de lucht en daal omlaag. Te midden van zwakke elektrische gloeilampen stel ik mezelf voor dat ik word opgenomen in het duister, een Caravaggio-personage word. Hoe vroeg ik ook kom, de arbeiders zijn er al: bezig met het leggen van spoorrails, met het versterken van tunnelcement, slaan ze nooit hun moede ogen op naar de mijne. Ik betreed een zaagselwolk en kom er aan de andere kant uit bij de deur van het toekomstige bureau van de stationschef.

Maxim, mijn assistent, is me voor geweest. De werktafel staat al klaar met spuiten, cilinders met samengeperst gas, verf, verzegelde instructies en stapels dossiers met niet-gecorrecteerde foto’s.

Onze kast met Jongere Stalins staat in de hoek. Hij bevat foto’s van onze *vozjd*, die tien tot twintig jaar geleden genomen zijn. Wanneer mogelijk vervangen we een huidige Stalin door een Jongere. Het is van groot belang dat we aan het volk de jeugdige kracht van hun oudere staatsman uit-

dragen. Hoe langer we dit doen, hoe verder terug in de tijd we moeten gaan om nieuw materiaal te vinden. Lezers van bepaalde tijdschriften maken zich misschien zorgen dat hij met de jaren jonger wordt; op zijn zeventigste verjaardag zal hij een adolescent zijn met een slank gezicht.

‘Je bent laat, Kameraad,’ zegt Maxim, zo’n adolescent met een slank gezicht. De dag dat we kennis met elkaar maakten, en het ministerie voor Actie en Propaganda hem net tot mijn assistent had benoemd, was de laatste dag dat hij voor me salueerde. Hij verstuurt brieven waarin hij het partijleiderschap looft, in de hoop dat de politie die zal onderscheppen en lezen en zijn blijken van loyaliteit zal vastleggen. Hij maakt er geen geheim van dat hij uit is op mijn functie.

‘Ik ben oud, Kameraad,’ zeg ik.

Maxim, de kleine hufter, knikt instemmend.

Tegen lunchtijd hebben we met de retouchespuit drie gezichten gerectificeerd van een zo vaak getouchéerd portret uit 1930 van een commissie voor Buitenlandse Handel dat het meer schilderij dan foto is. Ik moet eigenlijk zeggen: heb ik gerectificeerd. Maxims bijdrage bestaat slechts uit sigarettenrook en een zure grijns. Voor ik me concentreer op het gezicht onder mijn retouchespuit kijk ik op en zie dat Maxim zich op mijn gezicht concentreert. De kleine hufter kan nog niet eens potlood uitgummen.

We lunchen apart. Maxim blijft in de door kwikdamp-lamp verlichte werkkamer, terwijl ik door de tunnels zwerf. Ik heb uren door deze tunnels gelopen en nooit een einde gevonden. Ooit zullen treinen de dankbare burgers van een socialistisch paradijs door deze onderwereld vervoeren. Al het werk dat wij hier in hun naam hebben verricht, zal dan gerechtvaardigd zijn.

’s Middags nemen we een doek van Isaak Brodsky on-

der handen, waarop Lenins aankomst op het Finland Station in de destijds als Petrograd bekendstaande stad is afgebeeld.

‘Zie je het perspectief, Maxim?’ vraag ik. ‘Heb je opgemerkt dat alle verdwijnende lijnen samenkomen in de open mond van Kameraad Lenin, om te suggereren dat het volledige beeld wordt overgebracht via zijn toespraak? Die techniek gaat terug op de renaissancemeesters. Denk maar aan *Het Laatste Avondmaal* van Leonardo.’

Zo zelden treft men goed werk aan.

Maxim fronst en wijst naar Vijand Trotski die achter Lenin schuilt en die we moeten verwijderen omdat hij daar nooit was.

‘Vooruit,’ zegt hij, zoals altijd vol minachting voor symboliek. ‘Het kost al genoeg tijd om het schilderij te rectificeren zonder de volledige westerse kunstgeschiedenis erbij te halen. De schilderkunst had trouwens bij Leonardo moeten ophouden. Eindigen op het hoogtepunt.’

Jammer. Ik vrees dat ik behoor tot de laatste correctiekunstenaars in Leningrad die de Keizerlijke Academie voor Kunsten van voor de revolutie bezocht hebben. De nieuwe garde, cultuurbarbaren zoals Maxim, zijn opgeleid op instituten waar kinderen met hun vingers waterige as over de gezichten van politieke vijanden schilderen. Ze leren te censureren voordat ze leren lezen. Ze hebben nooit geleerd te maken wat ze nu vernietigen en hebben geen enkele waardering voor wat ze nu eigenlijk opofferen.

Afgelopen juli had ik de gelegenheid een van mijn eigen schilderijen te rectificeren, een olieverf van de Oktoberrevolutie, een tiental jaren geleden, in 1927, geschilderd. Tussen de verhitte proletarische opstandelingen had ik per abuis Grigory Zinovjev en Lev Kamenev afgebeeld, die daar niet hadden kunnen zijn, niet nadat ze onlangs in een

openbare rechtszitting verraders waren gebleken. Ik verving onze boeven door onze held; Stalin was daar, is daar, is overal. Ik ontdekte ook nog andere fouten – lichte onregelmatigheden in het perspectief, een pover afgebeelde populier, een vlakke, steriele nachthemel – die ik ongevraagd corrigeerde. Ik deed twee weken over wat één middag in beslag had moeten nemen. Men krijgt zo zelden een tweede kans.

Maxim zet een nieuwe foto op het bureau.

Daarop zweeft een ballerina boven het Mariinskitoneel. Haar linkerarm reikt omhoog in het felle v-vormige schijnsel van een schijnwerper. Een kroon van veren lauwert haar zwarte haar. De dikke vingers van een mannelijk silhouet omklemmen haar taille. Hij tilt haar, werpt haar, draagt haar of vangt haar. Vanachter de schermen gefotografeerd zijn de eerste vijf rijen met publiek zichtbaar.

‘Wie is dit?’

Maxim haalt zijn schouders op. De vrouw is niemand. Dat wij de foto hebben gekregen is voldoende bewijs dat ze niet meer danst.

Maar op deze foto zweeft ze nog steeds. Heeft ze nog steeds een tutu, een maillot, een volle zaal, rozen in water en champagne op ijs in haar kleedkamer. Heeft ze nog steeds een carrière. Een huis. Een diploma. Een geboorteakte.

Ik weet dat ik de retouchespuut gereed moet maken, die op haar gemaquilleerde wang moet richten, maar ze lijkt zoveel op de vrouw van mijn broer – belachelijk, ik weet het – en haar te verminken lijkt een wreedheid tegenover haar, dit stuk papier, de inkt in de retouchespuut, elke hand die de foto ooit zal vasthouden, elk oog dat het ooit zal zien.

Iets dergelijks is me nog nooit overkomen, ik zweer het. Ik wacht tot het gevoel wegebt. Maxim heeft kennelijk gezien hoe ik kijk en vraagt of ik me niet goed voel.